

PRESERVACIÓ I DIFUSIÓ DE LA MEMÒRIA DE L'EXILI DE LA GUERRA CIVIL DEL 1936-39

Resum

No cal insistir gaire en la importància que tenen els museus i els centres d'interpretació a l'hora de plantejar-nos una estratègia de recerca, preservació i promoció del patrimoni. D'aquí que una temàtica com la de l'exili de la Guerra Civil del 1936-39, que pot considerar-se (especialment en l'episodi de la reculada republicana del 1939) com a patrimoni intangible pirinenc, sigui especialment adequada per merèixer un tractament museístic. En aquest sentit, han sorgit diferents iniciatives, d'una banda i altra dels Pirineus, que van en aquest mateix sentit. Una de les més ambiciosos és la del Museu de l'Exili de la Jonquera, que compta amb un significatiu suport institucional i del qual s'acaba de col·locar ja la primera pedra, després que s'hagi completat el projecte museogràfic. Afortunadament, no és l'única iniciativa, sinó que n'hi ha d'altres que mereixen una atenció mínimament detallada. La mateixa proliferació d'iniciatives és indicativa de la forta repercussió que aquest fenomen històric ha provocat en la nostra memòria col·lectiva. Tanmateix, existeixen dificultats que podrien arribar a interrompre algunes d'aquestes iniciatives. Cal pensar solucions imaginatives perquè aquestes traves es puguin superar.

Abstract

There is no need to insist about the importance of museums and interpretation centres in order to suggest a strategy of patrimony research, preservation and promotion. That's why a subject as the exile after the Spanish Civil War (1936-1939), a non-touchable patrimony of the Pyrenees, is especially suitable for a museum treatment. From one and another side of the Pyrenees, different projects have appeared, following the same message. One of the most ambitious is the Exile Museum of la Jonquera, which has got an important institutional support. Its first stone has already been placed, after the museographical project has been completed. Fortunately, this is not the unique initiative, but there are other ones which should be deeply attended. The same initiative proliferation indicates a strong repercussion that this historical phenomenon has caused in our collective memory. Nevertheless, there are some difficulties that could even stop these initiatives. Some imaginative solutions should be thought in order to overcome these problems.

Enric Pujol

1. Els museus i centres d'interpretació com a eina

La importància que tenen els museus a l'hora de plantejar-nos una estratègia de recerca, preservació i promoció del patrimoni (àdhuc en els casos en què aquest patrimoni és “intangible”) és ben reconeguda per tothom. De fet, són els que ens garanteixen que en un període llarg de temps aquesta recerca, preservació i promoció tingui una empara institucional, i que disposi d'un equip humà i d'uns recursos econòmics mínims que assegurin una incidència social important. El fet que, a hores d'ara, els museus siguin reconeguts com un element bàsic per al desenvolupament econòmic de la zona on són ubicats facilita (i molt!) que els poders públics de tots els nivells siguin ben receptius a projectes de creació de centres museístics i que fins i tot, en moltes ocasions, ells mateixos (aquests poders públics) es converteixin en els promotors de la iniciativa. Ens trobem, doncs, en una conjuntura favorable per a la proliferació d'aquest mitjà de difusió, preservació i recerca del nostre patrimoni. Cal precisar, d'entrada, que quan en aquest article es parla de “museus” ens referim a “museus de debò”; és a dir, a institucions que es comprometen plenament amb la difusió pública i la recerca del patrimoni que preserven. Val la pena insistir en això perquè hi ha d'altres institucions amb designacions diferents, com ara els “centres d'interpretació”, que coincidarien perfectament amb aquests mateixos objectius. I, en canvi, inversament, hi ha organismes que tenen la designació de “museu”, però que no es corresponen en absolut amb un centre que posseeixi aquestes funcions que considerem imprescindibles. Enllà d'apreciacions subjectives, la necessitat que tot museu faci una funció de recerca és un imperatiu establert per la llei vigent que els regeix.

La importància que aquí concedim a museus i centres d'interpretació “seriosos” no vol pas menysvalorar el paper que poden jugar d'altres mitjans de difusió patrimonial com ara l'establiment d'itineraris o l'habilitació d'indrets significatius per a la memòria col·lectiva. Naturalment uns i altres mitjans poden complementar-se perfectament i, sens dubte, això permet una potenciació mútua, encara que em sembla que la dimensió i l'impacte social d'uns i altres mitjans és molt clara i no cal insistir gaire sobre la qüestió.

Tampoc no cal insistir gens en el fet que uns museus i centres d'interpretació com els que aquí ens plantejem serien ideals per al tractament d'un esdeveniment històric molt peculiar com és l'exili massiu provocat per la Guerra Civil del 1936-39.

2. El tema de l'exili

L'exili provocat per la Guerra Civil del 1936-39 és un episodi que, per la seva importància qualitativa i quantitativa, ha esdevingut un referent inesborrable de l'imaginari col·lectiu català i europeu contemporani.¹ Foren milers i milers de persones les que en quedaren afectades i, en el cas català, fou el màxim òrgan de representació política del país, la Generalitat de Catalunya, que hagué d'emprendre també l'amarga via del desterrament. No va ser fins des-

prés de quaranta anys que el govern autonòmic català fou restituït i els ciutadans i ciutadanes del Principat de Catalunya van poder recuperar l'autogovern. (Entre parèntesi permeteu-me recordar que no fou aquest el destí del règim republicà espanyol, que no fou pas restablert, com sabeu, al final de la dictadura. En aquest punt, doncs, catalans i bascos compartim una trajectòria políticoinstitucional clarament diferenciada de l'espanyola)

Es pot dir sense exagerar que l'exili iniciat amb el conflicte del 1936-39 i no finalitzat fins el restabliment democràtic del final del franquisme constitueix una mena d'història de Catalunya del segle xx “paral·lela” a l'esdeveniment en el mateix territori català. L'escenari d'aquesta “altra” història catalana compregué diferents països i continents: Mèxic, Xile, els EUA, Gran Bretanya, l'URSS, Alemanya... Una història que encara ens és molt desconeguda i que urgeix que recuperem de manera imperiosa.

L'episodi inicial d'aquest llarg exili, el més dramàtic, l'èxode republicà motivat per l'enfonsament del front català, a principis del 1939, tingué com a escenari privilegiat els Pirineus. Una allau immensa de fugitius travessaren la ratlla fronterera per tal de trobar refugi a l'estat francès i escapar a la despietada repressió que emprengueren els vencedors. El dramatisme inherent a un èxode d'aquestes característiques es veié agreujat per les pèssimes condicions amb què foren rebuts. Una immensa majoria d'exiliats fou confinada en camps de concentració improvisats (sense les més elementals condicions d'acollida) que, en un primer moment, es concentraren sobretot a la Catalunya del nord. Així, doncs, les comarques d'un costat i de l'altre dels Pirineus (amb especial intensitat a l'Empordà i el Rosselló) visqueren de manera molt intensa l'esdeveniment, fins al punt d'incorporar-lo a la memòria col·lectiva dels habitants de la zona. Una memòria que es va veure alimentada pel fet que una xifra molt significativa (àdhuc des d'una perspectiva demogràfica) d'aquells refugiats acabaren per instal·lar-se definitivament en la nova terra d'acollida. L'exili, doncs, fa part del que en podríem dir el “patrimoni intangible” pirinenc. Un patrimoni basat en una “memòria compartida” a banda i banda de la ratlla sobre un esdeveniment d'una força dramàtica (i traumàtica) de gran intensitat que, per aquesta raó, ha marcat durant molts anys els habitants de la zona.

3. Les iniciatives de recuperació d'aquest patrimoni

La memòria col·lectiva de l'exili era tan arrelada que no ha de sobtar l'emergència de múltiples iniciatives encaminades a la seva recuperació. Personalment puc donar testimoni d'una d'aquestes iniciatives, la de la creació del Museu de l'Exili de la Jonquera, ja que, junt amb Jaume Santaló, hem estat els responsables dels projectes museològic i museogràfic del projecte.²

Es tracta d'una iniciativa impulsada per l'Ajuntament de la Jonquera en què hi ha col·laborat també la Generalitat de Catalunya, la Diputació de Girona i la Unió Europea (puix que es

tracta d'un projecte transfronterer Interreg III realitzat conjuntament amb la població nord-catalana d'Argelers, que s'ha plantejat un centre de dimensions més reduïdes). La pretensió ha estat crear a la Jonquera un museu ambiciós, de dimensió internacional, i per això hem pogut comptar amb l'assessorament tècnic i amb l'experiència dels professionals del Museu d'Història de Catalunya. El tema central del museu és naturalment l'exili provocat per la Guerra Civil, però contextualitzat dins del fenomen internacional de l'expatriació, per causes polítiques, d'individus i grups com a constant històrica i com a circumstància de la contemporaneïtat (ja que mai com al segle xx hi ha hagut tants i tants exilis massius). D'aquesta manera, expliquem un cas, el del nostre exili, emmarcat en un fenomen històric general que massa sovint ha estat menystingut injustament pels mateixos historiadors, que l'hem considerat una qüestió marginal. I per poder explicar bé aquest cas, hem pensat que calia recórrer a les noves tecnologies, però també als recursos tradicionals, de manera que hi hagi diferents nivells de lectura en funció del públic que visiti el museu. La nostra voluntat és que tant aquella persona que no sabia res del tema, com aquella que el coneix bé pugui sortir satisfeta intel·lectualment i anímicament de la visita.

La funció pedagògica, formativa, del centre museístic es vol combinar amb la funció commemorativa, d'homenatge als exiliats, i amb la funció investigadora que permeti un aprofundiment minuciós del fenomen i que possibiliti la recuperació sistemàtica d'un patrimoni riquíssim que ens és gairebé desconegut.

Enllà dels criteris museístics cal fer referència també al projecte arquitectònic, obra de Rafael de Càceres i de Felip Pous, que han concebut un edifici funcional a partir de les necessitats expressades en la proposta museològica i museogràfica. És un dels pocs casos en què historiadors i tècnics de museu han treballat conjuntament amb els arquitectes; i s'ha obtingut uns resultats que considero (mal m'està dir-ho) més que notables. Després d'anys de reflexió i concepció, s'ha iniciat els treballs de construcció de l'edifici, d'ençà de l'agost del 2005, i el setembre del mateix any se celebrà la cerimònia de col·locació de la primera pedra. Parlem, doncs, d'un projecte "en construcció". No entraré a precisar més característiques d'aquest centre museístic, ja que vull fer referència, encara que només sigui a títol enumeratiu, de l'existència d'altres projectes que van en la mateixa direcció i que es troben també en una fase força avançada.

Ja m'he referit al centre d'Argelers, a la Catalunya del Nord, que ha estat concebut com un lloc d'exposició de petit format, però que s'ha ubicat a poca distància de la platja, un dels principals escenaris de l'exili republicà del 1939, ja que fou on s'improvisà un dels camps de concentració més famosos d'aquell moment tan dramàtic.

Aquesta no és pas l'única iniciativa que es vol dur a terme a la Catalunya del Nord. N'hi ha una altra d'un alt contingut emocional, que ha tingut un ampli ressò mediàtic: la reconstrucció de la maternitat d'Elna. En aquesta maternitat improvisada en una casa noble d'Elna hi van néixer prop de sis-cents nens i nenes d'interns als camps de concentració que si no

haurien tingut una mort segura.³ I encara cal fer esment, per la seva importància, d'un tercer projecte situat en territori nord-català: la museïtzació del camp de Ribesaltes, el projecte més gegantí de tots, impulsat pel Consell General dels Pirineus Orientals, la principal institució política del Departament. Com que es tracta d'un camp que s'ha mantingut com a lloc d'internament fins fa poc, el propòsit és de preservar una part de les instal·lacions i erigir un centre d'interpretació que tracti dels diferents col·lectius que hi van ser reclosos: republicans catalans i espanyols, jueus, *harkis* (durant la guerra d'Algèria), immigrants sense papers...

Al Principat, per la informació que tinc, a part del cas de la Jonquera, la resta d'iniciatives són projectes de dimensions més reduïdes, com el cas de Sort. En una fase molt menys elaborada, en la d'estrictes intencions, s'ha parlat de projectes a Agullana i la Vajol, poblacions pròximes a la Jonquera que es podrien beneficiar de la construcció del projecte museístic jonquerenc. Segurament n'hi ha d'altres, de projectes, que ara desconec.

Abans d'acabar aquest apartat val la pena tenir en compte també, a part de les iniciatives museístiques, la sovintejada organització d'itineraris esporàdics per la zona fronterera a càrrec de les institucions més diverses, que molt sovint compten amb una gran acceptació per part dels participants.

4. Les dificultats i les possibles vies de solució

D'entrada, una dificultat molt evident és la manca de comunicació i el desconeixement mutu entre els projectes que acabem de considerar, cosa que fa impossible l'establiment de les sinergies necessàries que facilitarien la realització de la majoria d'aquestes iniciatives i que en podrien assegurar la viabilitat i la continuïtat.

Certament, s'imposa la necessitat de cercar vies perquè la informació flueixi entre els impulsors dels diferents projectes. I, en aquest sentit, actes com aquest mateix col·loqui poden ésser molt útils. Ara bé, a part d'aquesta mancança d'informació, hi ha d'altres problemes greus com poden ser les dificultats objectives que existeixen pel que fa a la coordinació efectiva d'uns i altres projectes. I no em refereixo només als problemes inherents a tota col·laboració entre instàncies diferents erigides a partir de concepcions que fins i tot poden tenir certs punts d'oposició, rivalitat o incompatibilitat, sinó a la problemàtica derivada del mateix fet fronterer. Una problemàtica no pas menor si tenim en compte la ubicació de gairebé tots els projectes museístics, ben a prop de la ratlla divisòria.

D'entrada, ens topem amb la barrera física i mental de la frontera, encara amb controls policials sovintejats, cosa que actua com a inhibidor del flux de gent (és a dir, del públic potencial) que podria transitar d'un costat a l'altre. Una altra qüestió, també relacionada amb el pas de gent, és la de les greus mancances existents pel que fa als transports col·lectius. El tren allarga molt i molt uns viatges ben curts perquè cal fer un transbordament de passatgers de la línia ferroviària d'un estat a la de l'altre i no hi ha concordança

d'horaris. Pel que fa als autobusos, no existeixen avui per avui línies directes transfrontereres que uneixin comarques que són veïnes. A tot això cal afegir-hi dificultats legislatives de tota mena, que incideixen negativament en la coordinació i en la possible gestió conjunta d'alguns d'aquests centres. Un exemple ben il·lustratiu d'això: el Consell General dels Pirineus Orientals, que lidera el projecte de museïtzació de l'antic camp de Ribesaltes de què ja hem parlat, ha demanat a la Generalitat que participi en el futur patronat que hauria de gestionar la futura instal·lació. Evidentment es tracta d'una molt bona iniciativa per tal d'assegurar formes de coordinació i de comunicació transfronterera. Ara bé, això tan lògic i tan útil és també, ara mateix, molt complicat legalment.

A l'hora de cercar possibles solucions a tots aquests problemes derivats del fet fronterer penso que s'imposa la necessitat d'intentar crear un marc jurídic que faciliti les relacions transfrontereres de tot ordre, especialment pel que fa a la "curta distància". Certament, ja existeixen diferents instàncies de caire transfronterer, posem per cas l'Euroregió o la Comunitat de Treball dels Pirineus, però es tracta d'estructures molt i molt grans, que abasten territoris molt amplis. Caldria una estructura d'àmbit més reduït que agrupés els territoris més pròxims a la ratlla fronterera i que possibilités una major efectivitat a l'hora d'incidir en la vida quotidiana de la gent de la zona. Posem per cas, una estructura que agrupés *grosso modo* les comarques gironines i la Catalunya del Nord. Ara la Unió Europea discuteix la possibilitat de crear uns organismes que vagin en aquest sentit, per bé que, avui per avui, ja existeixen experiències en funcionament com ara el "consorci" al País Basc (fruit del conveni de cooperació Bidasoa-Txingudi) o el "districte europeu" (aplicat amb força èxit a Estrasburg-Keln).⁴ Caldrà estar atents al procés de gestació d'aquests nous organismes i al desenvolupament de les experiències que ja estan en marxa.

De tota manera, moltes de les dificultats apuntades fins ara tenen un pes especialment important pel que fa al possible públic provinent de les mateixes zones properes a la ubicació dels museus. Aquest públic pròxim veu la superació de les dificultats plantejades pel fet fronterer com una mena de "plus d'esforç" que ha de fer a l'hora d'assistir a un centre situat a l'altre costat del lloc on habita. Paradoxalment, però, això no es dona en el cas del públic que ha de venir de més lluny, molt més disposat a saltar la frontera. I tenim dades d'aquesta actitud, per bé que són aplicades a un centre museístic de caire artístic i molt puixant com a pol d'atracció: el Teatre-Museu Dalí de Figueres. Hi ha constància estadística que la majoria de turistes que fan nit a Perpinyà visiten aquest museu. La frontera, en aquest cas, no és, doncs, una dificultat insalvable. Tampoc no ho hauria de ser en el cas dels centres museístics referits a l'exili, puix que tenen una bona part de públic potencial altament sensibilitzat pel tema per haver patit en carn pròpia o en la d'algun familiar aquesta experiència tan traumàtica. Tanmateix, penso que caldrà estimular de valent aquesta actitud de bona predisposició per saltar fronteres. I una bona manera de fer-ho és que els projectes museístics que es constitueixin siguin sòlids des de tots els punts de vista per tal que el públic que els visiti després valori que ha valgut la pena la visita al museu.

Notes

- 1 Un balanç sobre la qüestió el podeu trobar a Enric PUJOL (dir.) (2003), *L'exili català del 1936-39. Un balanç*, Girona, Cercle d'Estudis Econòmics i Socials.
- 2 Una descripció més detallada la podeu trobar a Enric PUJOL (2004), "El Museu de l'Exili de la Jonquera", a *Mnemosine. Revista Catalana de Museologia*, Museu d'Història de Catalunya - Generalitat de Catalunya, 1, Barcelona, p. 67-78.
- 3 Assumpta MONTELLÀ & Josep M. SOLÉ I SABATÉ (2005), "La nostra llista de Schindler. 597 nadons salvats de la mort a la maternitat d'Elna", *Sàpiens*, 33 (juliol), p. 22-29.
- 4 Un estat de la qüestió general sobre el tema es sintetitza en el document de treball fotocopiat *La cooperació transfronterera en l'espai català*, Perpinyà, Casa de la Generalitat a Perpinyà, 2005.